

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ  
Εθνικόν και Καποδιστριακόν  
Πανεπιστήμιον Αθηνών  
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τελετή επίδοσης του Τιμητικού Τόμου με τίτλο:  
***EUROPE'S TRANSFORMATIONS:  
ESSAYS IN HONOUR OF LOUKAS TSOUKALIS,***  
OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2021  
(*ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ:  
ΔΟΚΙΜΙΑ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΣΟΥΚΑΛΗ,*  
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, 2022)

στον Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος  
Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης  
**Λουκά Τσούκαλη**



Πρυτανεία Καθηγητή  
Μ.-Α. Κ. Δημόπουλου

ΑΘΗΝΑ 2023



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ  
Εθνικόν και Καποδιστριακόν  
Πανεπιστήμιον Αθηνών  
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τελετή επίδοσης του Τιμητικού Τόμου με τίτλο:

*Europe's Transformations:*

*Essays in Honour of Loukas Tsoukalis,*

Oxford University Press, 2021

(*Μετασχηματισμοί της Ευρώπης:*

*Δοκίμια προς τιμήν του Λουκά Τσούκαλη,*

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2022)

στον Ομότιμο Καθηγητή

του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης

και Δημόσιας Διοίκησης

**Λουκά Τσούκαλη**

Αθήνα, 5/5/2023

## ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

*Προσφώνηση από τον Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή Μελέτιο-Αθανάσιο Κ. Δημόπουλο.*

*Βιντεοσκοπημένο μήνυμα από τον πρώην Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και πρώην Πρωθυπουργό του Βελγίου, κ. Herman Van Rompuy.*

*Χαιρετισμός από τον Πρόεδρο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, καθηγητή Χαράλαμπο Χρυσανθάκη.*

*Ομιλίες από:*

- την Dame Helen Wallace, Member of the British Academy (video)
- τον αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, Νίκο Κουτσιαρά
- τον καθηγητή του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεώργιο Παγουλάτο, Γενικό Διευθυντή του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).

*Επίδοση του τιμητικού τόμου στον τιμώμενο από τον Πρύτανη του ΕΚΠΑ, καθηγητή Μελέτιο-Αθανάσιο Κ. Δημόπουλο.*

*Αντιφώνηση του Ομότιμου Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, Λουκά Τσούκαλη.*

Ο Πρύτανης

του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

καθηγητής Μελέτιος-Αθανάσιος Κ. Δημόπουλος

έχει την τιμή να σας προσκαλέσει στην τελετή επίδοσης

του τιμητικού τόμου με τίτλο:

***Europe's Transformations: Essays in Honour of Loukas Tsoukalis,***

***Oxford University Press, 2021***

***(Μετασχηματισμοί της Ευρώπης:***

***Δοκίμια προς τιμήν του Λουκά Τσούκαλη,***

***Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2022)***

στον Ομότιμο Καθηγητή

του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

***Λουκά Τσούκαλη***

που θα πραγματοποιηθεί

την Παρασκευή, 5 Μαΐου 2023 και ώρα 19.00

στη Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών

(κεντρικό κτήριο, Πανεπιστημίου 30).



ΜΕΛΕΤΙΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής και Πρύτανης του ΕΚΠΑ

## ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

*Κυρίες και κύριοι,*

Με ιδιαίτερη τιμή σάς υποδεχόμαστε σήμερα εδώ, στη Μεγάλη Αίθουσα, για την τελετή επίδοσης του Τιμητικού Τόμου με τίτλο: *Europe's Transformations: Essays in Honour of Loukas Tsoukalis*, Oxford University Press, 2021 (*Μετασχηματισμοί της Ευρώπης: Δοκίμια προς τιμήν του Λουκά Τσούκαλη*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2022) στον Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης κ. Λουκά Τσούκαλη.

Εκ μέρους των Πρυτανικών Αρχών θα ήθελα να επισημάνω, για μια ακόμα φορά, ότι η ιστορία και η παράδοση του Ιδρύματος θέλουν αυτές τις τελετές να έχουν έναν ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα απόδοσης τιμής σε ένα εξέχον μέλος της ακαδημαϊκής κοινότητας της χώρας. Σε προσωπικότητες που πέτυχαν να συνδυάσουν το εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο με την ευρύτερη κοινωνική δράση, προσφορά και αναγνώριση, πάντα μέσω του επιστημονικού λόγου.

Αναμφίβολα ο Λουκάς Τσούκαλης, ένας διακεκριμένος καθηγητής και κυρίως



ένας διακεκριμένος Πολίτης της Ευρώπης, τίμησε την Ανώτατη Εκπαίδευση, την Παιδεία και τη Χώρα μας όσο λίγοι, θα έλεγα.

Είναι, βεβαίως, εξαιρετικά δύσκολο να παρουσιάσει κανείς μια προσωπικότητα αυτού του βεληνεκούς σε μια εκδήλωση. Οι εκλεκτοί ομιλητές που θα ακολουθήσουν στο βήμα είναι οι πλέον ειδικοί να αναδείξουν το έργο του Λουκά Τσούκαλη.

Ο Λουκάς Τσούκαλης γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε οικονομικά και διεθνείς σχέσεις στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ, στο Κολλέγιο της Ευρώπης στην Μπρυζ και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, όπου πήρε το διδακτορικό του και δίδαξε πολλά χρόνια.

Εξελέγη Καθηγητής Ευρωπαϊκής Οργάνωσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1990. Αργότερα έγινε Καθηγητής στο European Institute του London School of Economics ως πρώτος κάτοχος της έδρας Ελευθέριος Βενιζέλος.

Το 2016 ήταν επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ (Kennedy School). Δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής στο Κολέγιο της Ευρώπης για πολλά χρόνια και στο King's College του Λονδίνου. Έχει επίσης διδάξει και σε πολλά άλλα πανεπιστήμια του εξωτερικού, μεταξύ άλλων στο Sciences Po στο Παρίσι, στο Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας και στο Johns Hopkins στην Ουάσιγκτον.

Ο Λουκάς Τσούκαλης υπήρξε σύμβουλος πρώην προέδρων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

Είναι Πρόεδρος του Δ.Σ. του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, του γνωστού ΕΛΙΑΜΕΠ.

Επίσης, έχει προσφέρει τις υπηρεσίες του ως ειδικός σύμβουλος του Πρωθυπουργού της Ελλάδος και Πρέσβης εκ προσωπικοτήτων.

Είναι Μέλος πολλών διεθνών επιτροπών, όπως η Επιτροπή Υψηλού Επιπέδου για τον Εκσυγχρονισμό της Ανώτατης Παιδείας στην Ευρώπη (2013), συμβουλευτικών οργάνων και συντακτικών επιτροπών σε διεθνείς επιστημονικές επιθεωρήσεις και δεξαμενές σκέψης.

Τα περισσότερα βιβλία του έχουν εκδοθεί από το *Oxford University Press* και έχουν μεταφραστεί σε διάφορες γλώσσες περιλαμβάνοντας μεγάλη θεματική

γκάμα με επίκεντρο την ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία και ενοποίηση. Έχει επίσης δημοσιεύσει πολλά άρθρα σε επιστημονικές επιθεωρήσεις, περιοδικά και εφημερίδες.

Έχει δώσει δύο φορές την *Ετήσια Διάλεξη του Journal of Common Market Studies*, την *Alcuin Lecture* (2013), στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και τη *Cyril Foster Lecture* (2014) στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Ο καθηγητής Λουκάς Τσούκαλης έχει τιμηθεί με το παράσημο του *Ταξιάρχη του Τάγματος του Φοίνικος* από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας, τη *Λεγεώνα της Τιμής* από τον Πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας για την προσφορά του στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, το *Μεγαλόσταυρο του Τάγματος της Πολιτικής Αξίας* από τον Βασιλιά της Ισπανίας, το *Παράσημο του Τάγματος του Ανατέλλοντος Ηλίου, Χρυσών Ακτινών μετά Ταινίας*, από τον Αυτοκράτορα της Ιαπωνίας, καθώς επίσης και με πολλές επιστημονικές διακρίσεις.

*Κυρίες και κύριοι,*

Ο καθηγητής Λουκάς Τσούκαλης τίμησε το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και τη χώρα με το έργο του, τη διδασκαλία του, με την ολοκληρωμένη προσωπικότητά του, όσο λίγοι.

Είναι πραγματικά ένα λαμπρό υπόδειγμα πανεπιστημιακού δασκάλου και πνευματικού ανθρώπου, ενός Ευρωπαίου Πολίτη, που τίμησε τη Δημόσια Ανώτατη Παιδεία όσο λίγοι.

Γι' αυτό και σήμερα αποδίδουμε όλοι και όλες, εδώ στο Αθήνησι, την οφειλόμενη αναγνώριση και τιμή στον Λουκά Τσούκαλη.





## HERMAN VAN ROMPUY

πρώην Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου  
και πρώην Πρωθυπουργός του Βελγίου

### ΟΜΙΛΙΑ<sup>1</sup>

*Dear Professor Tsoukalis, dear Loukas, ladies and gentlemen,*

Unfortunately, I cannot be in Athens today. However, I did not want to let this day pass without contributing to this event in honour of Professor Loukas Tsoukalis. It was also a pleasure and an honour for me to write an article in the Festschrift, the book of friends, also specially compiled for him. Loukas was a highly valued member of the advisory committee that accompanied me during my tenure as President of the European Council. He was listened to not only because he is a great expert on the EU, but also because he provided an independent Greek voice in a crisis when Greece was at the centre.

After my mandate, we stayed in touch through ELIAMEP and also on a personal basis, most recently on the paradise island of Hydra. His latest book *Europe's Coming of Age* summarizes his thinking on the EU both in terms of analysis and vision for the future. I wanted to take this opportunity to highlight some of Professor Tsoukalis' insights on what has been happening globally and in Europe in recent years and what needs to be done.

Both the financial crisis and the pandemic showed how indispensable the role of a strong state is, after it had been under ideological attack for years. Governments all over Europe had to save the banks and get us out of the pandemic. Government

---

<sup>1</sup> Βιντεοσκοπημένο μήνυμα κατά τη διάρκεια της τελετής επίδοσης Τιμητικού Τόμου στον Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης κ. Λουκά Τσουκάλη.

is often the solution thus saying the opposite of the prevailing *credo*. When it comes to managing migration flows, we also need strong public authority at national and European level.

A second observation is that political factors, rather than purely economic ones, determine the societal agenda. In EU today, we see that looking for the cheapest solutions such as of energy costs ends with giving up European sovereignty. How can one play a geopolitical role if one is so dependent in many areas on other global actors or on large digital, almost monopolistic, companies? And that is why the concept of strategic autonomy is vital for the EU and it is an imminently political concept. I add another reflection: the market both among consumers and producers will not by itself, spontaneously, address the climate problem. However, the market is indispensable in implementing targets and framework set by democratic political authorities.

Another fact is that, in a political agenda, security has been an indispensable part since the dramatic day of the 24<sup>th</sup> of February 2022. The EU reacted appropriately and swiftly with its support to Ukraine, but we must also admit that without the US involvement it would have been more difficult to guarantee Ukraine's freedom. So, we also need to take our fate much more into our own hands. Militarily, within NATO in the first place. It is necessary not only to protect our interests and ideas but also to play a geopolitical role.

The fourth development, to which Loukas Tsoukalis draws our attention, is the return of the social. Income inequalities are increasing within and between member states. High inflation and Covid have also reinforced this trend. Discontent is at the route of populism and extremism. The future of our democracy also depends on a new social cohesion.

A fifth observation is that more European cooperation and integration is simply necessary to deal with the major problems of our time. Not least the survival issue, par excellence, climate change, but also with regard to strategic autonomy, migration and industrial policy, a strong EU is simply a necessity. The man or woman in the street knows this intuitively. He or she is therefore not a Europhile, but they cannot imagine life now without the European Union. Moreover, everyone has seen the

chaos into which one can plunge a country by leaving the European Union. Brexit is a hard lesson. But Loukas advocates deepening the EU by amending the Treaties to make it a performing global actor, especially after the accession within a few years of countries from the Western Balkans and of the three countries directly attacked or threatened by Russia. Those who oppose the enlargement of the Union in principle lack any geopolitical thinking. Even so-called big countries are set against. But there can be no enlargement without deepening the EU.

I share these insights of Professor Tsoukalis. I hope he will continue to make his voice heard on the European stage. The voice of an observer but a committed one, a man of conviction. Only people with convictions have a vision.

Thank you so much.



## ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ

Καθηγητής και Προέδρος του Τμήματος  
Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ

### ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*Κύριε Πρόεδρε του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου  
Δικαιωμάτων του Ανθρώπου,  
Κύριε Αντιπρόεδρε της Κυβέρνησης,  
κ.κ. Υπουργοί,  
Κύριε Πρύτανη,  
Κυρίες και κύριοι,  
Αγαπητέ κύριε Καθηγητά,*

Το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης είναι ευτυχές για τη δυνατότητα που έχει να συμμετέχει στην αποψινή εκδήλωση προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή κ. Λουκά Τσούκαλη.

Ο Καθηγητής Λουκάς Τσούκαλης διετέλεσε διακεκριμένο στέλεχος του Τμήματός μας από το 1990 έως την αποπληρωμή του. Εν τω μεταξύ, όπως ήδη αναφέρθηκε από τον κύριο Πρύτανη, το 1997 εξελέγη Καθηγητής στο Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο του London School of Economics ως πρώτος κάτοχος της έδρας «Ελευθέριος Βενιζέλος», όπου και παρέμεινε έως το 2001. Διετέλεσε Επισκέπτης Καθηγητής στο King's College του Λονδίνου όπως και στο Κολλέγιο της Ευρώπης, ενώ έχει διδάξει σε σημαντικά ακαδημαϊκά ιδρύματα [ενδεικτικώς, στη Σχολή Διεθνών Υποθέσεων των Παρισίων Sciences Po και στο Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας]. Παραλλήλως απέκτησε σημαντικές ιδιότητες, όπως του Ειδικού



Συμβούλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Πρωθυπουργού της Ελλάδος και του Πρέσβη εκ προσωπικότητων.

Το έργο του έχει συνδεθεί με την ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία και την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο Καθηγητής Τσούκαλης είναι υπέρμαχος της ευρωπαϊκής ιδέας (και κατ' εξοχήν της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης). Η αρχή αυτή, θεμελιώδους σημασίας για την Ευρωπαϊκή Ένωση, εξακολουθεί να διέπει το ευρωπαϊκό

οικοδόμημα, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, παρά τις παρατηρούμενες, κατά καιρούς, περιστασιακές αμφιταλαντεύσεις και οπισθοδρομήσεις. Η πίστη στην ευρωπαϊκή ιδέα και στις αξίες που αυτή ενσωματώνει είναι εκείνη που μας επιτρέπει να ελπίζουμε, να αισιοδοξούμε για ένα καλύτερο ευρωπαϊκό μέλλον.

Η σημασία του έργου αλλά και η βαρύτητα της εν γένει ακαδημαϊκής υπόστασης του τιμωμένου υποδηλώνεται αφενός από το κύρος των συγγραφέων που συμμετέχουν και αφετέρου από την ποιότητα των συμβολών τους στον Τόμο, ο οποίος του επιδίδεται σήμερα και στις οποίες θα αναφερθούν οι συνάδελφοι-συνεπιμελητές του Καθηγητές κύριοι Γιώργος Παγουλάτος και Νίκος Κουτσιαράς.

*Αγαπητέ κ. Καθηγητά,*

Το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, στο πλαίσιο της παρουσίας του στην τελετή αυτή, θα ήθελε να Σας συγχαρεί για τη νέα αυτή διάκριση και να Σας εκφράσει τις θερμές ευχαριστίες του για την πολύτιμη ακαδημαϊκή προσφορά Σας.

Σας ευχαριστώ πολύ!

**DAME HELEN WALLACE**

Member of the British Academy

## ΟΜΙΑΙΑ<sup>1</sup>

*Κυρίες και κύριοι,  
Professor Tsoukalis,  
Dear Louka,*

I am really sorry not to be with you in Athens on this very special occasion. It is always a pleasure to visit Athens and a pleasure to be with you.

I am delighted that I have been able to play a part in putting together the volume of essays that is being presented to you today. I nearly didn't say yes when I was first asked whether I would be a co-editor. I hesitated because I was worried about the amount of work. I was also worried that I didn't know the proposed co-editors and I had no idea how I would get on with them. But I said yes! And my experience turned out to be entirely positive. The ELIAMEP team was phenomenally efficient in underpinning the whole exercise of putting the book together. George and Nikos were wonderfully cooperative and efficient colleagues and I want to take this opportunity of saying thank you to my co-editors and the ELIAMEP team for making the whole exercise of preparing the volume such a pleasant and pleasurable experience. Work in academia is not always like that.

The other great bonus was that the authors who had been identified were enthusiastic and committed in the way they handled their contributions to the volume. Busy, important people found time, made time to submit constructive and thoughtful essays to the collection which is being presented to you, and I want to pay tribute to them as well. Why did we all do it? We all did it because we were



so conscious of the contribution that you Louka had made to the commentary and the analysis of the European project. And we felt it worthwhile contributing not hagiography but thoughtful essays on Europe's transformations.

Let me say a little of what we wrote in the preface of the book about you and the project. "Loukas Tsoukalis has played many parts across nearly half a century. The bedrock of his career has been thoughtfully and carefully evidenced scholarship. A second strand has been his role as a teacher in national institutions, in plurinational institutions, in Greece, for many years based in the United Kingdom, and across Europe and in the wider world. His role as a teacher has left strong imprints on his students, many of whom have gone on to European affairs careers, some in the world of academia and others in the field of policy practice. Close contacts, networking and friendships have proliferated from these connections."

Not for you Louka the ivory towers of academia. You have cared too much about reality to confine yourself to the classroom or the printed page. You have been and still are an active public intellectual, ever keen to engage with the challenges and dilemmas of practice. Your insights have been fertilized by your multiple personalities. Yes, you are and have remained Greek – patriotic but not at all parochial or nationalistic. Yes, you are thoroughly European in your outlook – that is to say, at home across the continent, sensitive to the differences in perceptions, cultures and concerns in different parts of it, and tenacious about the overlapping and collective concerns of Europeans. And yes, you are an internationalist, concerned with the capability of Europeans to shape global processes and global well-being.

So, the book was a pleasure. I hope you have enjoyed it. I know friends of yours have been much involved in the production process, not least your artist friend who designed the cover for the English language version. And I think they are all part of the wider circle of friends and colleagues that you've had the good fortune and good sense to cultivate. So, well done.

**ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ**

Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος  
Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ

## ΟΜΙΛΙΑ

Καλούμαι εντός περιορισμένου χρόνου να συνοψίσω το εκτενές έργο και να συναγάγω τη συμβολή του καθηγητή Τσούκαλη στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας του αποκαλούμενου, ολίγον ματαιόδοξα, Ευρωπαϊκού Σχεδίου. Δύσκολη ανάθεση, μα και πολύ τιμητική. Ανάλογα συναισθήματα άλλωστε προκάλεσε –μου προκάλεσε– η ανάληψη της επιμέλειας, από κοινού με τη Χέλεν Γουόλας και τον Γιώργο Παγουλάτο, της συλλογής δοκιμίων που εξέδωσαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις της Οξφόρδης προς τιμήν του Τσούκαλη, ενός τόμου στον οποίο συνεισέφεραν ορισμένοι από τους σπουδαιότερους ακαδημαϊκούς ερευνητές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και σημαίνοντες εκπρόσωποι της πολιτικής πράξης.

Ο Λουκάς Τσούκαλης είναι ένας ανήσυχος άνθρωπος, μια ακαδημαϊκή προσωπικότητα με πολιτικό πάθος. Ενωώ με αυτό τον ζήλο του ως προς την πολιτική συνάφεια και την πρακτική χρησιμότητα της εμπειρικής οικονομικής έρευνας. Μα εννοώ επίσης την ισχυρή και ακατάπαυστη επιθυμία του για ενεργό συμμετοχή στα κοινά, στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι ανησυχίες και τα πάθη του ακαδημαϊκού καθηγητή της πολιτικής οικονομίας καθορίζουν την επιστημολογική διάθεση και τις μεθοδολογικές προτιμήσεις του. Ο Τσούκαλης υπήρξε ανέκαθεν δύσπιστος έναντι της (όντως προσχηματικής) καθαρότητας της θετικής οικονομικής θεωρίας. Παρέμεινε σε ικανό βαθμό επιφυλακτικός απέναντι στη νεοκλασική σύνθεση. Αντιτάχθηκε στον αποκαλούμενο πολιτικό μονεταρισμό και, προφανώς, αποστράφηκε τον

μικροοικονομικό αναγωγισμό και τον μαθηματικό φορμαλισμό της σύγχρονης μακροοικονομικής θεωρίας. Δεν ήταν, επίσης, πρόθυμος να ενστερνιστεί την τεχνοκρατική κατανόηση της πολιτικής, συνυφασμένη με μια σχεδόν ειδυλλιακή αντίληψη για τους πολιτικούς και το κράτος, μα ούτε και να αποδεχτεί τον κατ' ουσίαν κυνισμό της θεωρίας δημόσιας επιλογής, με άλλα λόγια, τον αγοραίο εκφυλισμό της πολιτικής τέχνης και, εν τέλει, τον οικονομικό ελευθερισμό. Δεν τον έχω ρωτήσει ποτέ ποιοι ήταν ή ποιοι είναι οι ήρωές του, αλλά αισθάνομαι ασφαλής εικάζοντας πως ο Τζον Μείναρντ και ο Τζον Κένεθ, ο Κένυς και ο Γκαλμπρέιθ δηλαδή, βρίσκονται ανάμεσά τους.

Ο ίδιος πάντως αφίστατο και αφίσταται των θεωριών μεγάλης κλίμακας περί την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τόσο των λειτουργιστικών προσεγγίσεων όσο και της θετικής πολιτικής οικονομίας. Η δική του πολιτική οικονομία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι αφηγηματική και η πρόζα της απαράμιλλη. Τη θέση της μεθοδολογικής αυστηρότητας και της φορμαλιστικής αφαίρεσης καταλαμβάνουν η θεωρητικώς εμπλουτισμένη εμπειρική παρατήρηση και η ιστορική θεώρηση. Δεν καταφεύγει στην προσχηματική (όπως είπα) διάκριση ανάμεσα στη θετική ανάλυση και τον κανονιστικό λόγο.

Η πολιτική οικονομία του Τσούκαλη δεν είναι ελεύθερη των αξιακών δεσμεύσεων και των ιδεολογικών πεποιθήσεών του – της φιλελεύθερης σοσιαλδημοκρατικής θέσης του. Ο ίδιος βεβαίως δεν αγνοεί τα θεσμικά και τα ουσιαστικά προσκόμματα στα οποία προσκρούουν, ιστορικά, ακόμη και υποτυπώδη εγχειρήματα μεταφύτευσης στοιχείων του σοσιαλδημοκρατικού υποδείγματος στην Ευρωπαϊκή επικράτεια – κάποιιοι θα το χαρακτηρίζαμε απρόσιτο ιδεώδες. Μα έχει την ίδια ακλόνητη πεποίθηση με αυτήν που εξέφρασε τόσο εύγλωττα ο Κένυς στην ακροτελεύτια παράγραφο της *Γενικής Θεωρίας* του: «οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, τόσο όταν είναι ορθές, όσο και όταν είναι εσφαλμένες, ασκούν ισχυρότερη επίδραση από ό,τι συνήθως πιστεύεται... αργά ή γρήγορα, οι ιδέες και όχι τα επενδυμένα συμφέροντα είναι εκείνες που είναι επικίνδυνες, για καλό ή για κακό».

Τι Ευρώπη έχουμε και ποια Ευρώπη θέλουμε; Αυτά είναι τα μεγάλα ερωτήματα που απασχολούν τον Τσούκαλη και, ταυτολογικώς, απαιτούν τη σκιαγράφηση

και τη διάγνωση της εκάστοτε Μεγάλης Εικόνας. Ως προς αυτό ακριβώς, η εμπειρική παρατήρηση και η ιστορική θεώρηση, δηλαδή η μέθοδος του ίδιου, έχει αποδεδειγμένη αξία, τόσο ως προς την κατανόηση της εκάστοτε παρούσας κατάστασης όσο και ως προς τη διαπίστωση τάσεων μεταβολής της.

Οι διαγνώσεις του είναι συνήθως ρηξικέλευθες, συνάμα και διορατικές. Τα βιβλία και οι πολυάριθμες λοιπές δημοσιεύσεις του θέτουν κατά κανόνα υπό αμφισβήτηση ακαδημαϊκές πεποιθήσεις και πολιτικές δοξασίες του συρμού – του εκάστοτε συρμού. Συνοψίζω, με τους γνωστούς κινδύνους μιας τέτοιας απόπειρας:

Το 1991 υποστήριξε πως η τότε κρατούσα ακαδημαϊκή τυποποίηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ως μιας ομάδας στενά αλληλεξαρτώμενων οικονομιών ήταν πλέον παρωχημένη. Η ενοποίηση των ευρωπαϊκών αγορών και η διεύρυνση της Κοινότητας είχαν ήδη συμβάλει στη διαμόρφωση ενός περιφερειακού οικονομικού συστήματος. Ο ίδιος ήταν όμως ανήσυχος – κατά τι δύσθυμος είναι το πιο σωστό. Η πρόοδος της διαδικασίας ολοκλήρωσης ήταν εν πολλοίς αποτέλεσμα, μα ταυτοχρόνως ήταν και αίτιο του φιλελεύθερου μετασχηματισμού του ευρωπαϊκού οικονομικού και πολιτικού περιβάλλοντος, τουτέστιν της σοβαρής μετατόπισης της πραγματικής οικονομικής ισχύος από το κράτος στην αγορά. Διέβλεπε, σωστά όπως αποδείχτηκε, ότι η κοινωνική δικαιοσύνη θα πληγεί και πως η λαϊκή νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θα εξασθενήσει.

Η πλειονότητα των Ευρωπαίων ακαδημαϊκών, ανάμεσά τους και ο Τσούκαλης, συνέδεδεσαν τη νομισματική ενοποίηση – το ευρώ – με προσδοκίες πολιτικής ωρίμασης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ο ίδιος ωστόσο δεν έκρυβε τις επιφυλάξεις του. Σε πείσμα της αναθεωρητικής μακροοικονομικής βιβλιογραφίας των καιρών και επίσης σε διάσταση προς την αισιοδοξία των ιθύνοντων, αμφέβαλλε για την καταλληλότητα και τη δυναμική του μακροοικονομικού-θεσμικού οικοδομήματος – της ONE.

Σχεδιασμένη κατά το πρότυπο των κανονιστικών προτιμήσεων και του νομισματικού ήθους της Γερμανίας και στερούμενη θεσμικών μηχανισμών συνδιαχείρισης του χρηματοοικονομικού και οικονομικού κινδύνου, η ONE μετέθετε το κόστος της προσαρμογής στις οικονομίες με ελλειμματικό ισοζύγιο και επιβάρυνε τα πολιτικά συστήματά τους. Η ασυμμετρία ήταν εγγενής. Από την άλλη

πλευρά, η ελεύθερη ροή κεφαλαίων, εντός Ευρώπης και παγκοσμίως, δεν είναι πάντοτε ευεργετική, όπως διατεινόταν ο Τσούκαλης. Η πιστωτική και επενδυτική δραστηριότητα των τραπεζών εγκυμονεί συχνά χρηματοοικονομικούς και μακροοικονομικούς κινδύνους. Η κρατούσα μακροοικονομική θεωρία ήταν όμως σιωπηλή και οι νομισματικές, ρυθμιστικές και δημοσιονομικές αρχές απρόθυμες να ανακόψουν την κερδοφορία των τραπεζών και την απληστία των στελεχών τους. Φαντάζομαι τον Κένυς να γελά σαρκαστικά, καθώς προφέρω αυτές τις φράσεις: οι κλασικοί οικονομολόγοι, ως γνωστόν, δεν έχαιραν της εκτίμησής του και οι πολιτικοί τού προκαλούσαν βαθιά περιφρόνηση, αλλά όχι και το κράτος.

Ο Τσούκαλης ήταν, δυστυχώς, διορατικός. Είχε αναλώσει άλλωστε χρόνους και διανοητικό κεφάλαιο μελετώντας το διεθνές και, κυρίως, το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα. Χωρίς επιφύλαξη, θεωρώ την πολιτική οικονομία του για το ευρωπαϊκό χρήμα διανοητικό επίτευγμα ολκής. Ανέταμε πολιτικώς την κενυσιανή μακροοικονομική θεωρία της ανοικτής οικονομίας και συνέβαλε στην εμπειρική αμφισβήτηση του κλασικού δόγματος περί την ουδετερότητα του χρήματος.

Τώρα, η ένταξη στην Ε.Ε. των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ήταν βεβαίως μια εκ των κορυφαίων στιγμών στη σύγχρονη πολιτική και οικονομική ιστορία της ηπείρου – του κόσμου συνολικώς. Ο ίδιος δεν είχε διαφορετική εκτίμηση, ωστόσο επεσήμανε τις παρενέργειες τις οποίες επεφύλασσε η επίτευξη της νέας διεύρυνσης: με απλά λόγια, την καθυστέρηση, την αναβολή και ενίοτε την αναστολή πρωτοβουλιών εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ουσιαστικής ενδυνάμωσης της ευρωπαϊκής συλλογικής ισχύος. Η ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών θα έμενε αδιαμφισβήτητη.

Πράγματι, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όπως έγραφε το 2005, είχε εν πολλοίς καθηλωθεί σε έναν παθητικό ρόλο. Το Ευρωπαϊκό Σχέδιο είχε κατ' ουσίαν μεταλλαχθεί σε μηχανισμό διευκόλυνσης της εμπορικής και χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης: σε έναν μηχανισμό προσαρμογής της ευρωπαϊκής περιφέρειας στον ολοένα και βαθύτερο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας.

Μπορεί στις μέρες μας η ακαδημαϊκή έρευνα για τις οικονομικές ανισότητες και τις μακροοικονομικές συνδηλώσεις τους να έχει ισχυρό βιβλιογραφικό αποτύπωμα. Μπορεί στις μέρες μας ο έλεγχος της εισοδηματικής και περιουσιακής ανισότητας

να βρίσκεται στο προσκήνιο της πολιτικής διαμάχης και οι πριν από λίγο καιρό ανυποψίαστοι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί τώρα να υπερθεματίζουν. Τότε όμως ήταν αλλιώς.

Οι ανισότητες θεωρούνταν πολιτικώς αδιάφορες και στην Ευρώπη, ειδικότερα, η ακαδημαϊκή έρευνα για αυτές ήταν υπόθεση ολίγων φωτισμένων οικονομολόγων. Ο Τσούκαλης προκάλεσε τη «βλαβερή αμέλεια» των ιθυνόντων και των συμβούλων τους και ανέδειξε τα πιθανά οικονομικά και, κυρίως, τα πολιτικά παρεπόμενα της άνισης διανομής των οικονομικών αποτελεσμάτων της παγκοσμιοποίησης, ιδίως τους κινδύνους που επωάζονταν στα χαμηλά κλιμάκια της κατανομής του εισοδήματος, δηλαδή στα νοικοκυριά των χαμένων της διαδικασίας τούτης.

Καλή πολιτική είναι τα σωστά οικονομικά: έτσι διατείνονται οι θιασώτες της συμβατικής οικονομικής θεωρίας. Ο ίδιος φαίνεται να αντιστρέφει το επιχείρημα: σωστά οικονομικά είναι η καλή πολιτική, με άλλα λόγια η φτώχεια της πολιτικής προοιωνίζεται οικονομικές αποτυχίες. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και με μεγαλύτερη έμφαση στον απόηχο της Μεγάλης Ύφεσης και της κρίσης στην ευρωζώνη, ο κανονιστικός λόγος του δυναμώνει – η διανοητική ενηλικίωση γονιμοποιεί το πολιτικό πάθος και, πιθανώς, απισχνάει την προσήλωση στην, συχνά αμφιλεγόμενη άλλωστε, αναλυτική λεπτομέρεια.

Είναι αλήθεια, το είπα και πρωύτερα, ότι η κανονιστική διάσταση υπήρξε ανέκαθεν ισχυρή στην πολιτική οικονομία του. Ειδικότερα, ο καταμερισμός των εξουσιών ανάμεσα στο εθνικό κράτος και τους ευρωπαϊκούς θεσμούς –στην ορολογία του συρμού το καθεστώς διακυβέρνησης– ήταν και είναι ασφαλώς στο επίκεντρο του κανονιστικού λόγου του.

Οι θεωρητικοί της οικονομικής ομοσπονδίας αντιμετωπίζουν τούτο το ερώτημα ως υπόθεση εξερεύνησης του βέλτιστου συμβιβασμού ανάμεσα στις οικονομίες κλίμακας και την ανομοιογένεια



των εθνικών προτιμήσεων – ανάμεσα στη συγκέντρωση των εξουσιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και τη διατήρησή τους στα εθνικά κράτη. Βέλτιστος συμβιβασμός για ποιους όμως; Τους Γάλλους ή τους Γερμανούς, τους Ισπανούς ή τους Έλληνες; Δεν υπάρχει κάποια ευρωπαϊκή συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται το αλυσιτελές μιας τέτοιας άσκησης. Υπάρχουν περιοχές πολιτικής οι οποίες εμπίπτουν στη φυσική δικαιοδοσία του εθνικού κράτους, συνιστούν τους λόγους ύπαρξής του. Το ερώτημα του καταμερισμού των εξουσιών αποκτά διαφορετικό νόημα και άλλη σημασία. Το διατυπώνω ρητορικά: αφήνει η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ικανό χώρο πολιτικής στην εγχώρια δημοκρατία ή, αντιθέτως, στενεύει τα περιθώρια των επιλογών;

Για να το πω όπως νομίζω ότι το εννοεί: Η πραγμάτωση της Κοινωνικής Ευρώπης δεν συνδέεται –δεν μπορεί και ούτε πρέπει να συνδέεται– με την εκχώρηση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Το κράτος ευημερίας είναι υπόθεση εθνική. Η διάσωση του κράτους ευημερίας έγκειται στην αποσόβηση των κινδύνων τους οποίους εγκυμονεί η άρση των οικονομικών και χρηματοοικονομικών συνόρων στην Ευρώπη και στον κόσμο. Η διάσωση του κράτους ευημερίας έγκειται στην αποτροπή της ανταγωνιστικής αποκλιμάκωσης της φορολογίας των επιχειρήσεων (εν μέρει και των υψηλών εισοδημάτων), καθώς και στην περιστολή των κινήτρων ανταγωνιστικής υποτίμησης της κοινωνικής προστασίας και της εργατικής νομοθεσίας.

Τέτοιες μέριμνες διέφευγαν όμως των προθέσεων των ιθυνόντων – των εθνικών κυβερνήσεων και των ευρωπαϊκών αρχών. Η μεταρρύθμιση, για την ακρίβεια η απορρύθμιση, των αγορών εργασίας ήταν το μέλημά τους. Μια μεταρρύθμιση διόλου ουδέτερη ως προς τη διανομή του εισοδήματος και αμφίβολη ως προς την οικονομική αποδοτικότητά της.

Η κρίση της ευρωζώνης κατέδειξε τα θεσμικά ελλείμματα, καθώς και την ιδεολογική και πολιτική μεροληψία των ιθυνόντων, κατέλειπε μεγαλύτερες οικονομικές αποκλίσεις, προκάλεσε βαθύτερες διαιρέσεις και συνέτεινε στην αποξένωση μεγάλου μέρους των Ευρωπαίων πολιτών από την Ε.Ε. Επέβαλε όμως θεσμικές και πολιτικές καινοτομίες: κάποιες χωρίς αμφιβολία τολμηρές, άλλες φειδωλές ή ημιτελείς (ακόμη) και άλλες αμφιλεγόμενες ή ατυχείς: η νομισματική

πολιτική, ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας, η τραπεζική ένωση και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο αντιστοίχως. Οι πολιτικοί συμβιβασμοί, βλέπετε, είναι συχνά υποβέλτιστοι, αλλά μπορεί να αποδειχτούν σωτήριοι. Ο Τσούκαλης πάντως υπογράμμισε πως οι καινοτομίες αυτές, οι οποίες προκαταβολικά θα θεωρούνταν αδιανόητες, διέλυσαν τις αμφιβολίες ως προς την ανθεκτικότητα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ομοίως και του ευρώ. Ας πω ότι αμφιβάλλω.

Όπως και να έχει, όμως, το θεμελιώδες έλλειμμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν αφορά στην απουσία θεσμών, στην υστέρηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων από την άποψη της δημοκρατίας, στην αριθμητική ανεπάρκεια των πολιτικών δράσεων. Έγκειται στην ουσιαστική πολιτική καχεξία του Ευρωπαϊκού Σχεδίου.

Οι διαμάχες περί το καθεστώς οικονομικής διακυβέρνησης αφορούν στους όρους συμβίωσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με την εγχώρια δημοκρατία· τους όρους συνύπαρξης της ανοικτής αγοράς με τα εθνικά κοινωνικά συμβόλαια· τους όρους σύζευξης της οικονομικής ελευθερίας με την κοινωνική δικαιοσύνη. Πρόκειται για ηθικά και πολιτικά ερωτήματα τα οποία δεν συρρικνώνονται στα Οικονομικά και δεν παρακάμπτονται ανέξοδα μέσω της θεσμικής πύκνωσης και της διαδικασιακής υπερφόρτωσης του ευρωπαϊκού καθεστώτος πολιτικής συνεργασίας. Πρόκειται για οντολογικά υπό μία έννοια ερωτήματα και ως τέτοια προηγούνται. Η Ευρώπη πρέπει να ενηλικιωθεί πολιτικώς, ο Τσούκαλης επιμένει. Μπορεί όμως;

Οι επαναστάσεις, οι πόλεμοι, οι πανδημίες προαναγγέλλουν σαρωτικές κάποιες φορές μεταβολές της κρατούσας τάξης πραγμάτων ή επιταχύνουν προϋπάρχουσες τάσεις. Οι εισοδηματικές και περιουσιακές ανισότητες, η κλιματική αλλαγή, ο τεχνολογικός μετασχηματισμός του ανθρώπινου βίου, η ανάσχεση –ή μήπως απλώς η ωρίμαση;– της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, η αναβίωση του πληθωρισμού, η χρομπεσιανή απορρύθμιση των διεθνών σχέσεων: αυτά σκιαγραφούν τη Μεγάλη Εικόνα στον ενεστώτα και τον μέλλοντα χρόνο. Για μιαν ακόμη φορά, οι αποκρίσεις της Ε.Ε., ιδίως εν μέσω και έναντι της πανδημίας, υπήρξαν προκαταβολικά αδιανόητες, όπως τονίζει ο Τσούκαλης. Και, επί της ουσίας, προκάλεσαν τη φιλελεύθερη οικονομική μεροληψία της ολοκλήρωσης και ενδυνάμωσαν τον ρόλο της πολιτικής και την αναδιανεμητική δράση του δημοσίου, σε ευρωπαϊκό επίπεδο και εγχωρίως.



Η οικολογική μα και κάθε άλλου τύπου μετάβαση της Ευρώπης σε τούτη τη νέα εποχή δεν θα είναι όμως ήσυχη και ομαλή. Οι απαιτήσεις και τα διλήμματα διασταυρώνονται, όπως συμβαίνει ιστορικά, με τις αποκλίνουσες προτιμήσεις των εθνών και, ενίοτε, με βαθύτερες ιστορικές διαιρέσεις. Και τούτο γίνεται σήμερα οξύτερο, καθώς εν μέσω των τεκτονικών γεωοικονομικών και γεωπολιτικών μεταβολών, η Ευρώπη καλείται να προσδιορίσει την ταυτότητα και να ενισχύσει τον αυτόνομο και ενεργό ρόλο της ως προς την οργάνωση της διεθνούς οικονομικής συνεργασίας, αλλά και σε ό,τι αφορά την ασφάλεια, την άμυνα και τη διπλωματία. Σύμφωνα με τον Τσούκαλη, η αναθεώρηση της Συνθήκης ή, προτιμότερα (;), η συνομολόγηση μιας νέας Συνθήκης από εκείνες τις κυβερνήσεις που «θέλουν και μπορούν» είναι επιβεβλημένη εκ των πραγμάτων. Δεν ξέρω. Και εν αναμονή μιας τέτοιας Συνθήκης, όπως προβλέπει, ένας πυρήνας κρατών μελών θα χρειαστεί να επιταχύνει τη συγκρότηση κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής άμυνας: στη δεύτερη ίσως δηλώσει συμμετοχή και η παραστρατημένη Βρετανία. Δεν ξέρω ομοίως.

Ο Λόρδος Κένυς έγραφε, τιμώντας τη μνήμη του Άλφρεντ Μάρσαλ, πως τα καλά Οικονομικά είναι φιλοσοφία και μαθηματικά, πολιτική και ιστορία, σπουδή του παρόντος υπό το βλέμμα του παρελθόντος και με απώτερο σκοπό το μέλλον. Ο Τσούκαλης αυτήν την παράδοση ακολούθησε: και τούτο, σε συνδυασμό με την ευφυΐα και το στυλ του, έχει εμπνεύσει δεκάδες φοιτητών του. Με το έργο του έχει επίσης προσφέρει χρήσιμες, συχνά και κρίσιμης σημασίας παραινέσεις στους ιθύνοντες, και γνώση στους επαγγελματίες και στην κοινή γνώμη.

Με τον Λουκά είμαστε πνευματικοί σύντροφοι για πάνω από τρεις δεκαετίες: ήταν βεβαίως καθοδηγητής μου. Εγώ ξεστράτισα από τις ευρωπαϊκές σπουδές. Δεν φταίει ο Λουκάς γι' αυτό. Ούτε η Ευρώπη φταίει. Βλέπετε, κάποιες φορές η διανοητική, ίσως και η φυσική ενηλικίωση επηρεάζει δραστικώς τα γούστα. Μα πάνω απ' όλα ο Λουκάς είναι φίλος μου, είμαστε φίλοι αληθινοί, κι αυτό είναι ένας πόρος ζωής σπάνιος και πανάκριβος.

Κυρίες και κύριοι, ενδεχομένως σας κούρασα, ελπίζω όχι επί ματαίω. Αντιλαμβάνομαι πως ο διόλου φλύαρος πρότερος βίος μου δεν συνιστά ελαφρυντικό. Επικαλούμαι λοιπόν την εκτίμηση και τον σεβασμό που όλες και όλοι τρέφετε για τον καθηγητή Τσούκαλη. Κι αν, έξω από αυτήν την αίθουσα, κάποιες και

κάποιοι τον φθονούν, ως καλός και ηθικώς αισιόδοξος ωφελιμιστής ελπίζω πως θα προσπαθήσουν να του μοιάσουν, όσο μπορούν και όσο γίνεται δηλαδή. Δεν το λες κι εύκολο.



## ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ

Καθηγητής του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και Γενικός Διευθυντής του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)

### ΟΜΙΛΙΑ

Είμαι ευτυχής που μου δίνεται εδώ η ευκαιρία να μιλήσω για τον Λουκά Τσούκαλη. Έναν ακαδημαϊκό δάσκαλο που πρωτογνώρισα όπως χιλιάδες φοιτητές από τα βιβλία του στην Οξφόρδη, έναν δημόσιο διανοητή που επηρέασε τη σκέψη μου για την Ευρώπη όσο λίγοι. Έναν μέντορα και φίλο, που με τιμά με τη φιλία του δεκαετίες τώρα.

Ο Λουκάς Τσούκαλης δεν είναι απλώς ένας ευρωπαϊστής ακαδημαϊκός που γνωρίζει σε βάθος την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ως κορυφαίος διεθνής πανεπιστημιακός επί σχεδόν μισό αιώνα, πανεπιστημιακός συγγραφέας με πρωτοποριακές συμβολές, editor στο Journal of Common Market Studies, καθηγητής σε ιδρύματα όπως η Οξφόρδη, το Κολέγιο της Ευρώπης, το LSE, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, και πλέον το Sciences Po του Παρισιού, ο Τσούκαλης έχει διαπλάσει το πεδίο των ευρωπαϊκών σπουδών. Έχει επίσης διαμορφώσει τη σκέψη γενεών μαθητών του και φοιτητών που είχαν την τύχη να μνηθούν στα της ευρωπαϊκής ενοποίησης διαβάζοντας τα βιβλία του. Πολλοί από αυτούς σταδιοδρόμησαν ως διαμορφωτές ευρωπαϊκής και εθνικής πολιτικής. Ως σύμβουλος ηγετών της Ε.Ε. είχε το προνόμιο να δει ιδέες και προτάσεις του να υιοθετούνται και να μπαίνουν σε εφαρμογή, υπηρετώντας το γενικότερο καλό της Ευρώπης.

Ως δημόσιος διανοούμενος, ο Τσούκαλης είναι θεωρητικά στιβαρός αλλά ποτέ επιτηδευμένα ακαδημαϊκός, βαθιά πολιτικός αλλά ποτέ ιδεοληπτικός, ωμά πραγματιστής αλλά όχι κυνικός. Η πίστη του στην ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν είναι

στράτευση μεταφυσική αλλά πηγάζει από τη βαθιά κατανόηση της ιστορικής συμβολής του ειρηνικού επαναστατικού εγχειρήματος της Ε.Ε.

Αντιλαμβάνεται ο Τσούκαλης ότι η σιωπηρή ή τεκμαιρόμενη συναίνεση που οδήγησε την ενοποίηση στις πρώτες δεκαετίες έχει χαθεί, κάπου στη δεκαετία του '90, κι έκτοτε ποτέ δεν επανήλθε. Διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, όξυνση της οικονομικής και κοινωνικής ανασφάλειας δίνουν ένα πλεονέκτημα στους λαϊκιστές και δημαγωγούς, καθώς και σε εκείνους που προβάλλουν τον εθνικισμό και την περιχαράκωση στα εθνικά σύνορα ως τη λύση. Ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως «ένας Έλληνας που αγαπά την πατρίδα του χωρίς να μισεί τους ξένους, ένας πεπεισμένος Ευρωπαίος που είναι συχνά κριτικός στο τι κάνει και κυρίως στο τι δεν κάνει η ΕΕ».

Αναγνωρίζει ότι οι παγκόσμιες απαιτήσεις της αλληλεξάρτησης παράγουν δυνάμεις αποσταθεροποίησης και κρίσεων, που δεν αντιμετωπίζονται όμως με λύσεις εθνικής περιχαράκωσης, αλλά απαιτούν συνένωση δυνάμεων και ακόμα ισχυρότερη Ε.Ε. Βλέπει την Ε.Ε. ως κατεξοχήν εγγυητή των δημοκρατικών κεκτημένων – γιατί η δημοκρατία πουθενά δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αλλά αντικείμενο συνεχούς υπεράσπισης και διεκδίκησης. Αναζητά ο Τσούκαλης τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό της Ε.Ε. στο ενδιάμεσο πεδίο μεταξύ εθνικού κράτους και ατελούς ομοσπονδίας. Βλέπει και τον κίνδυνο η πολιτικοποίηση αυτή να καταλήξει προς όφελος των εθνικιστών και αυταρχικών λαϊκιστών. Γι' αυτό υποστηρίζει μια Ε.Ε. κοινωνικής προστασίας, που θα εξομαλύνει τις ενδοευρωπαϊκές και ενδοκρατικές ανισότητες.

Ένα από τα μεγάλα πλεονεκτήματά του είναι η διανοητική ενάργεια και ευρύτητα της προσέγγισής του. Ο Τσούκαλης υπήρξε πρωτοπόρος των ευρωπαϊκών σπουδών ακριβώς διότι αντιλαμβάνεται την αλληλοδιάδραση και αμοιβαία εμπέδωση της πολιτικής με την οικονομία. Η οικονομία, ως δύναμη ενοποίησης των αγορών, οδηγεί την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, παράγει αντικειμενικούς περιορισμούς, ακολουθεί τη δική της δυναμική, ιδίως σε περιβάλλον παγκοσμιοποίησης. Αλλά η οικονομία επίσης οδηγείται από την πολιτική, τίθεται στην υπηρεσία του ευρωπαϊκού οράματος, υπόκειται στους περιορισμούς των διακυβερνητικών πολιτικών συσχετισμών και των εθνικών δημοκρατικών συστημάτων.

Στην ολιστική αυτή αντίληψη της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ο Τσούκαλης συνθέτει τη συστηματική κατανόηση του οικονομικού και νομισματικού πεδίου με τη συναίσθηση του πολιτικού συμπεριέχοντος και του ιστορικού βάθους. Η αναλυτική ευρύτητα και η αξιακή του εγρήγορση του επιτρέπουν να διακρίνει τα ευρύτατα διακυβεύματα, και πως πίσω από συγκεκριμένες ρυθμίσεις και πολιτικές υπάρχουν πάντοτε κερδισμένοι και χαμένοι. Η απόσταση ανάμεσά τους διευρύνεται ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης, αν και η Ε.Ε. λειαιίνει και εξομαλύνει τις ανισότητες της παγκοσμιοποίησης.

- Ποιοι είναι οι χαμένοι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Είναι διαφορετικοί από εκείνους της παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικής αλλαγής;
- Καθιστά η οικονομική ολοκλήρωση τις ενδοκρατικές διαιρέσεις πιο σημαντικές από τις διακρατικές διαιρέσεις;
- Μπορεί η Ε.Ε. να αναλάβει ηγετικό ρόλο στη διαμόρφωση νέων κανόνων και θεσμών για τον χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό;

Είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που διατρέχουν διαχρονικά το έργο του Λουκά Τσούκαλη. Τώρα πλέον, στην εποχή της ανασχεσης της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης (μετά την πανδημία, μετά την εισβολή Πούτιν στην Ουκρανία και τις κυρώσεις προς τη Ρωσία, μετά την κλιμάκωση του ανταγωνισμού της Δύσης με την Κίνα), διαπιστώνει ο Τσούκαλης ότι ευρωπαϊκή ενοποίηση και παγκοσμιοποίηση μάλλον χωρίζουν τους δρόμους τους. Και διαβλέπει και εύχεται ότι οι δυνάμεις που ωθούν προς περαιτέρω ενοποίηση της Ευρώπης θα επιμείνουν.

Η κρίση της Ευρωζώνης βρίσκει έναν διεισδυτικό αναλυτή στον Λουκά Τσούκαλη. Εντοπίζει το δυσανάλογο κόστος της για τις νεότερες γενιές, και τη ραγδαία αύξηση της φτώχειας κατά τα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης. Επισημαίνει



ότι οι επιπτώσεις της προστέθηκαν στη μακροχρόνια τάση αύξησης των ανισοτήτων και επιβραδυμένης ανάπτυξης. Σημειώνει επίσης με ειλικρίνεια ότι «η κρίση του ευρώ ήταν δημιούργημα της Ευρώπης» και παράγοντας αποδυνάμωσης της εμπιστοσύνης σε αυτήν.

Αντιλαμβάνεται ο Τσούκαλης την οικονομική διακυβέρνηση και τις οικονομικές κρίσεις ως μια υπόθεση εμπεδωμένη στο κοινωνικό και πολιτικό τους συμπεριέχον. Επισημαίνει ότι μια σειρά παράγοντες σηματοδοτούν την επιστροφή του κράτους:

- οι αλληπάλληλες κρίσεις, που επιβάλλουν αυξημένο ρυθμιστικό ρόλο, και η ανάγκη προστασίας παγκόσμιων δημόσιων αγαθών όπως το κλίμα,
- η αυξανόμενη πολιτικοποίηση στις διεθνείς οικονομικές συναλλαγές, με μια κλιμακούμενη αντιπαράθεση με αυξανόμενα ψυχροπολεμικά χαρακτηριστικά μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας,
- και βέβαια οι οξυνόμενες απειλές ασφάλειας και ανάγκες αμυντικής θωράκισης της Ευρώπης,
- αλλά και η ανάγκη αντιμετώπισης των διευρυνόμενων ανισοτήτων μεταξύ των κρατών-μελών και στο εσωτερικό των κοινωνιών,
- όλα αυτά σημαίνουν μια προτεραιοποίηση των πολλαπλών ρόλων και λειτουργιών του κράτους. Αυτό όμως πρέπει να συνυπάρξει με μια ενδυνάμωση του ρόλου της Ε.Ε. στον κόσμο, σε όλους τους τομείς εκείνους όπου μια ισχυρή Ευρώπη σημαίνει και ισχυρότερα κράτη απέναντι σε υπερεθνικές κρίσεις και κοινές εξωτερικές απειλές.

Έχει πάντα στο βάθος του αναλυτικού του ορίζοντα ο Τσούκαλης τη μεγάλη εικόνα και τη συναίσθηση των γεωπολιτικών διακυβεύσεων. Την άρρηκτη σύνδεση του ευρώ και του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, που οπλίζει τους Ευρωπαίους με συλλογικό ένστικτο αυτοσυντήρησης στην Ευρωκρίση για να αποτρέψουν τη διάλυση του ευρώ – παρά τις καθυστερήσεις και αποτυχίες. Την επιθυμία των Βαλτικών να ενταχθούν στο ευρώ ακριβώς κατά την περίοδο της Ευρωκρίσης – στην κεντρική ομάδα της Ε.Ε., άμυνα στη ρωσική απειλή. Τις γεωπολιτικές επιπτώσεις όμως της ευρωπαϊκής αδυναμίας στην αποτελεσματική αντιμετώπιση

της Ευρωκρίσης – που απομειώνει το κύρος και την αξιοπιστία της Ε.Ε. απέναντι, μεταξύ άλλων, στην Κίνα. Αλλά και τις απαρχές της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης ως μια συλλογική ευρωπαϊκή απάντηση στη διεθνή νομισματική αστάθεια του τέλους της δεκαετίας του '60 και τον αμερικανικό μονομερισμό. Μονομερισμό που θα αναβίωνε κατά την περίοδο Τραμπ, με τις δευτερογενείς κυρώσεις εναντίον ευρωπαϊκών επιχειρήσεων λόγω του Ιράν, που ώθησε αρκετούς ευρωπαίους ηγέτες, αν και όχι όλους, να επιδιώκουν να αναβαθμίσουν το ευρώ ως παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα στην υπηρεσία μεγαλύτερης στρατηγικής αυτονομίας, «σε έναν κόσμο όπου οι πολυμερείς κανόνες είχαν αρχίσει να αντικαθίστανται από επιθετική μονομέρεια».

Είναι ωμά πραγματιστής απέναντι στην πραγματικότητα μιας διευρυνόμενης Ε.Ε. Ενώ η νότια διεύρυνση υπήρξε επιτυχής (υποστηριζόμενη και από γενναία κεφάλαια του ΕΕ προϋπολογισμού) ο Τσούκαλης σημειώνει τα ανάμεικτα αποτελέσματα της μεγάλης ανατολικής διεύρυνσης: μια Ένωση όπου το κέντρο είναι αδύναμο, ο κανόνας της ομοφωνίας αξεπέραστος σε πολλές περιπτώσεις, και η νομιμοποίηση των κοινών θεσμών εύθραυστη.

Πλέον οι παγκόσμιες τεκτονικές πλάκες κινούνται προς αντίξοες κατευθύνσεις. Το κέντρο των εξελίξεων μετατοπίζεται προς την Ασία και τον Ειρηνικό. Ο ιστορικός υπερατλαντικός σύμμαχος της Ευρώπης, και τελευταία ασπίδα προστασίας της σε δυο παγκόσμιους πολέμους, περνάει μια βαθιά εσωτερική κρίση πόλωσης και αποδυνάμωσης της Αμερικανικής Δημοκρατίας. Η Ε.Ε. πρέπει να μπορεί να στηριχθεί στα δικά της πόδια, να προσδιορίσει τα κοινά της συμφέροντα και τις κοινές της αξίες, και να μπορεί να τα υπερασπιστεί. Και γι' αυτό η Ε.Ε. πρέπει να κάνει τη μετάβαση από την ήπια στη σκληρή ισχύ. Και να αναλάβει μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για την άμυνά της στο πλαίσιο της ευρωατλαντικής συμμαχίας. Έναν ευρωπαϊκό αμυντικό πυλώνα στο εσωτερικό του NATO.

Η αδύναμη γεωπολιτική ισχύς της Ε.Ε. είναι η ιδέα που σε βαθμό αφοσίωσης ή ορθολογικής εμμονής διατρέχει τις αναλύσεις του Τσούκαλη. Βλέπει την Ε.Ε. αδύναμη κυρίως απέναντι στον μεγάλο της υπερατλαντικό εταίρο και σύμμαχο. Από την εισβολή του George W. Bush στο Ιράκ το 2003, μέχρι την κρίση της Κριμαίας το 2014, που 8 χρόνια αργότερα καταλήγει στη βάρβαρη εισβολή του



Πούτιν στην Ουκρανία, ο Τσούκαλης εντοπίζει τις εσωτερικές διαιρέσεις της Ε.Ε. και την αδυναμία της να παίξει το παιχνίδι της υψηλής πολιτικής, «ειδικά όταν οι άλλοι γύρω από το τραπέζι φέρουν όπλα και είναι έτοιμοι να τα χρησιμοποιήσουν».

«Σε πολλά ζητήματα της παραδοσιακής εξωτερικής πολιτικής, η ΕΕ μετράει λιγότερο από το άθροισμα των μερών της. Δεν υπάρχει στην πραγματικότητα κοινή Ευρωπαϊκή Εξωτερική Πολιτική, και οι εσωτερικές διαιρέσεις μεταφράζονται αναπόφευκτα σε μειωμένη παγκόσμια επιρροή», διαπιστώνει μελαγχολικά ο Τσούκαλης. «Σε έναν κόσμο όπου οι γεωπολιτικές τεκτονικές πλάκες μετατοπίζονται ταχύτατα και η ασφάλεια αντικαθιστά την οικονομική αποτελεσματικότητα ως πολιτική προτεραιότητα, σε έναν κόσμο όπου ο ρωσικός αναθεωρητισμός παίρνει δυσάρεστη τροπή και η μονομέρεια των ΗΠΑ μερικές φορές δείχνει το άσχημο πρόσωπό της, η ΕΕ αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες να προσαρμοστεί στις πραγματικότητες της πολιτικής ισχύος».

«Το κουκούλι της ήπιας ισχύος της Ευρώπης δεν προσφέρει πια την αναγκαία προστασία» διαπιστώνει. «Μπορούν οι Ευρωπαίοι να αρχίσουν να σκέφτονται και να ενεργούν συλλογικά, στρατηγικά, ως διεθνής δύναμη; Αυτό θα ήταν το ασφαλέστερο σημάδι της ενηλικίωσης της Ευρώπης», αποφαινεται. Η ενηλικίωση της Ευρώπης είναι το διαρκές πολιτικό ζητούμενο στο έργο του Τσούκαλη και ο τίτλος του τελευταίου βιβλίου του. Γιατί, όπως γράφει, «σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από αυξανόμενο στρατηγικό ανταγωνισμό και μεγάλες ασυμμετρίες, η ΕΕ δεν μπορεί πια να αποσύρεται μέσα στο κουκούλι της προστασίας των ΗΠΑ και να μιλά μόνο για εμπόριο, ρυθμίσεις και πολυμερείς κανόνες. Η ΕΕ πρέπει να σκέφτεται στρατηγικά και να προβάλλει τη συλλογική ισχύ ως τον μόνο τρόπο υπεράσπισης των κοινών συμφερόντων και αξιών».

Για να το κάνει αυτό, προσθέτει ο Τσούκαλης, πρέπει η Ε.Ε. «να σπάσει τον κανόνα της ομοφωνίας στις περισσότερες αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής και να αναπτύξει σταδιακά μια αξιόπιστη κοινή αμυντική ικανότητα, η οποία, ας μην το κρύβουμε, θα έχει κόστος. Μια πιο συμμετρική διατλαντική σχέση όσον αφορά δικαιώματα και υποχρεώσεις θα πρέπει επίσης να αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος της νέας ευρωπαϊκής μεγάλης συμφωνίας».

Προτείνει ο Τσούκαλης μια ρεαλιστική οδό περαιτέρω ολοκλήρωσης, με αξιοποίηση της θεσμικής δυνατότητας της «ενισχυμένης συνεργασίας»: συνασπισμοί «προθύμων και ικανών χωρών», θα πρέπει να προχωρήσουν σε περαιτέρω ενοποίηση «αφήνοντας παράλληλα ανοιχτή την πόρτα για να προσχωρήσουν αργότερα κι άλλοι». Αναγνωρίζει βέβαια ότι η διαφοροποιημένη ενοποίηση δεν μπορεί να λύσει όλα τα προβλήματα – όπως προβλήματα διανεμητικά. «Τζαμπατζήδες», αθέμιτοι ανταγωνιστές, και άλλοι θα πρέπει να αναγκαστούν να μπουν στο παιχνίδι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Το ίδιο ισχύει και για τις θεμελιώδεις αξίες της Ε.Ε. Αυταρχικοί ηγέτες και «ανελεύθεροι δημοκράτες» θα ήταν ευτυχείς αν τους προσφερόταν η επιλογή να εξαιρούνται από τους κανόνες του κράτους δικαίου. Αυτό όμως θα πρέπει να παραμείνει αναπόσπαστο μέρος του κοινού παρονομαστή για όλους.

Εν κατακλείδι η δύναμη πειθούς του ευρωπαϊκού μοντέλου δεν εξαρτάται μόνο από την εγγενή υπεροχή των ευρωπαϊκών αξιών και επιχειρημάτων. Θα εξαρτάται και από το είδος της δύναμης που μπορεί να εκπέμψει. Η δύναμη αυτή πρέπει να περιλαμβάνει εμπορικά εργαλεία, οικονομικές κυρώσεις, και στρατιωτικά μέσα ως έσχατα εργαλεία πειθούς. Αξιόπιστα όπλα για να μπορεί η Ε.Ε. να υπερασπιστεί τα συμφέροντα και τις αξίες της. Τη μετάβαση από την ήπια στη σκληρή ισχύ.

Η «απαισιοδοξία της νόησης και αισιοδοξία της βούλησης» είναι μια φράση που αποδίδεται στον Antonio Gramsci, αν και προέρχεται από τον Romain Rolland. Θα έλεγα ότι είναι μια φράση που συνοψίζει τη διανοητική διαύγεια και ταυτόχρονα την αξιακή στράτευση ενός δημόσιου διανοούμενου όπως ο Λουκάς Τσούκαλης. Που δεν καταφεύγει στην ευκολία του ιδεολογικού εξωραϊσμού της πραγματικότητας, αλλά που επίσης δεν παραιτείται από τη διαρκή και επίμονη προσπάθεια για μια ισχυρότερη Ευρώπη ως την αναγκαία οδό προς έναν καλύτερο κόσμο.

Για όλα αυτά, και για την τεράστια συμβολή του Λουκά Τσούκαλη στο πεδίο των ευρωπαϊκών σπουδών και στη δημόσια σφαίρα, δεν μπορούμε παρά να του είμαστε ευγνώμονες.



**ΛΟΥΚΑΣ ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ**

Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης  
και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ

## **ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΗ**

*Κύριε Αντιπρόεδρε της Κυβέρνησης,*

*Κυρία Υπουργέ, κύριοι Υπουργοί,*

*Κύριε Πρύτανη,*

*Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,*

*Φίλες και φίλοι,*

Είμαι ευγνώμων στο Πανεπιστήμιο για την αποψινή τελετή. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον πρύτανη, καθηγητή Θάνο Δημόπουλο, για την πρωτοβουλία και την οργάνωση. Ευχαριστώ τον καθηγητή Μπάμπη Χρυσανθάκη που συμμετείχε με την ιδιότητα του προέδρου του Τμήματος στο οποίο δίδαξα για πολλά χρόνια. Ευχαριστώ τον επίτιμο πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και πρώην πρωθυπουργό, τον Χέρμαν βαν Ρομπέι, για τη μεγάλη τιμή που μου έκανε.

Ευχαριστώ επίσης από καρδιάς την κορυφαία των ευρωπαϊκών σπουδών, Dame Helen Wallace, που ανέλαβε μαζί με τους καθηγητές Νίκο Κουτσιαρά και Γιώργο Παγουλάτο, όλοι ξεχωριστοί φίλοι, την επιμέλεια του τιμητικού τόμου στον οποίο συνέβαλαν επίσης πολλοί και εκλεκτοί από διάφορες χώρες. Τους ευχαριστώ για την παρουσίαση του επιστημονικού μου έργου απόψε και για τα τόσο κολακευτικά λόγια τους. Ειλικρινά, τι παραπάνω θα μπορούσα να ζητήσω;

Επέστρεψα στην Ελλάδα όταν ήμουν 40 χρονών μετά την εκλογή μου στη θέση του πρωτοβάθμιου καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας

Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Είχα φύγει 18 χρονών στο εξωτερικό, μόλις τελείωσα το σχολείο, για να σπουδάσω οικονομία και πολιτικές επιστήμες.

Όταν έφυγα είχαμε δικτατορία στην Ελλάδα και δεν χρειάζεται, υποθέτω, να εξηγήσω γιατί οι κοινωνικές επιστήμες γενικότερα δεν μπορούν να ανθήσουν σε μια χώρα όπου δεν υπάρχει ελευθερία. Στις κοινωνικές επιστήμες, η ελεύθερη, κριτική σκέψη είναι το μείζον αλλά στις δικτατορίες δεν είναι ανεκτή.

Η απόφαση να επιστρέψω ήταν πολύ σημαντική και ευτυχώς αποδείχτηκε σωστή για μένα. Δεν μετάνιωσα ποτέ, αν και η προσαρμογή δεν υπήρξε πάντα εύκολη. Οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής πανεπιστημιακής ζωής είναι πολλές και γνωστές, τα προβλήματα επίσης. Αντιστέκονται στον χρόνο και στις προσπάθειες που αναλαμβάνουν οι πιο τολμηροί για να αλλάξουν τα πράγματα.

Βρήκα όμως και πολλά καλά. Ευτύχησα να γνωρίσω και να συνεργαστώ με εξαιρετικούς συναδέλφους. Η Ελλάδα έχει από όλα, έχει σίγουρα σπουδαίους ανθρώπους και σπουδαίους επιστήμονες, άτομα περισσότερο, και λιγότερο θεσμούς. Είναι άλλωστε και αυτή μια σημαντική εκδοχή του λεγόμενου ελληνικού παράδοξου σε μια χώρα με μεγάλες αντιθέσεις.

Πέρασα 27 χρόνια εδώ στο Πανεπιστήμιο με αρκετά διαλείμματα και πολλά ταξίδια. Ήμουν συχνά με μια βαλίτσα στο χέρι, αλλά το ίδιο έκανα και από όπου αλλού πέρασα. Το σχολίαζαν μερικές φορές περιπαικτικά ή και με κριτική διάθεση οι πρώην συνάδελφοί μου στην Οξφόρδη. Προφανώς, μου αρέσουν τα ταξίδια και οι βαλίτσες, φταίει όμως και το αντικείμενο του δικού μου πόθου, του επιστημονικού εννοώ.

Παρ' όλα αυτά, θέλω να πιστεύω ότι δεν αμέλησα τις υποχρεώσεις μου προς το πανεπιστήμιο και κυρίως προς τους φοιτητές, ειδικότερα σε όσες και όσους ενδιαφέρονταν πραγματικά να μάθουν, γιατί σίγουρα υπάρχουν και οι άλλοι. Η μεγαλύτερη ικανοποίηση για ένα δάσκαλο είναι το χαμόγελο που εισπράττει όταν συναντάει μετά από χρόνια πρώην μαθητές και μαθήτριες που θέλουν να του δείξουν με το δικό τους τρόπο ο καθένας και η καθεμιά ότι έπαιξε και αυτός ένα ρόλο – μερικές φορές σημαντικό– στη ζωή τους ανοίγοντας μυαλά και νέους ορίζοντες.

Στην επιστημονική μου δουλειά, όπως και στη ζωή μου γενικότερα, προσπάθησα να καταργώ και όχι να υψώνω σύνορα και τείχη. Ξεκίνησα ως οικονομολόγος που όμως δεν πείστηκε ποτέ για την αυτοτέλεια της οικονομικής επιστήμης. Προτιμούσα πάντα τον κλασικό όρο πολιτική οικονομία πηγαίνοντας έτσι αντίθετα στο ρεύμα που επικρατούσε στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, σήμερα μάλιστα ακόμη περισσότερο από την εποχή που ξεκίνησα τη σταδιοδρομία μου. Πήρα έτσι αρκετά μεγάλο ρίσκο και ευτυχώς δεν πνίγηκα παρά το γεγονός ότι το ρεύμα ήταν πολύ ισχυρό. Δεν ήταν εύκολο όμως.

Στην εποχή της ολοένα και μεγαλύτερης εξειδίκευσης, σε μεγάλο βαθμό αναπόφευκτης ή και επιβεβλημένης, προσπάθησα ενίοτε να δω τη μεγάλη εικόνα. Σας διαβεβαιώ ότι ούτε και αυτή η προσπάθεια ήταν εύκολη, γιατί τα επιστημονικά δεδομένα και η πληροφόρηση γενικότερα πολλαπλασιάζονται στις μέρες μας με απίστευτους ρυθμούς. Τεχνολογική επανάσταση γαρ. Αλλά βοηθάει η πείρα που συνοδεύει την ηλικία για να διαχειριστείς με περισσότερη επάρκεια τον καταγισμό πληροφόρησης και δεδομένων, να ξεχωρίσεις το σημαντικό από το επουσιώδες και μετά να προσπαθήσεις να συνταιριάξεις τα κομμάτια ενός σύνθετου παζλ.

Δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι χρειαζόμαστε τους ειδικούς σε όλους τους επιστημονικούς κλάδους, χρειαζόμαστε όμως και τους λίγους, τους περιέργους ή και αιθεροβάμονες που θα επιχειρήσουν να δουν το σύνολο, είτε πρόκειται για επιστήμονες που μελετούν τις κοινωνίες είτε για γιατρούς που μελετούν το ανθρώπινο σώμα.

Στις κοινωνικές επιστήμες που τυχαίνει να γνωρίζω καλύτερα, η υπερβολική εξειδίκευση φτιάχνει αρκετά συχνά πλέον επιστήμονες που αναλίσκουν τον χρόνο τους μετρώντας το ασήμαντο απλώς και μόνον γιατί μπορεί να μετρηθεί, ενώ η συνομιλία τους περιορίζεται σε λίγους συναδέλφους που κάνουν και αυτοί



περίπου το ίδιο. Έτσι όμως ο επιστημονικός διάλογος σπάει σε μικρά κουτάκια που δύσκολα επικοινωνούν μεταξύ τους.

Ασχολήθηκα με σύγχρονα θέματα γύρω από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τη διεθνή πολιτική οικονομία και τις διεθνείς σχέσεις, κυρίως με θέματα που αφορούν δημόσιες πολιτικές και τα οποία προφανώς επηρεάζουν άμεσα την καθημερινότητά μας ως πολιτών ή πιο περιορισμένα ως οικονομικών δρώντων.

Μπορούν αυτά τα θέματα να τεθούν κάτω από το μικροσκόπιο μιας αυστηρής επιστημονικής ανάλυσης; Έχω ακούσει συναδέλφους των θετικών επιστημών να αναφέρονται στη δουλειά των κοινωνικών επιστημόνων ως *soft science*, καμιά φορά με διάθεση μάλλον υποτιμητική. Προτείνω μια διαφορετική προσέγγιση: ας δεχτούμε, στο όνομα του αμοιβαίου σεβασμού ή, αν προτιμάτε, της καλοπροαίρετης ανοχής, ότι απλώς κάνουμε διαφορετική δουλειά.

Οι οικονομολόγοι, ακολουθούμενοι στη συνέχεια και από τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, προσφεύγουν ολοένα και περισσότερο στη χρήση μαθηματικών εργαλείων για την ανάπτυξη θεωρητικών σχημάτων καθώς και στην εμπειρική έρευνα που αναλαμβάνουν. Μερικοί προσπαθούν ίσως να αποδείξουν ότι είναι *hard scientists*, πραγματικοί επιστήμονες θα έλεγα σε ελεύθερη μετάφραση.

Δεν αμφισβητώ διόλου ότι έχει συντελεστεί τεράστια πρόοδος στον χώρο των κοινωνικών επιστημών τις τελευταίες δεκαετίες, μια πραγματική επανάσταση. Αρκεί βεβαίως να μην έχουμε την επικίνδυνη ψευδαίσθηση ότι στα οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα μετράει μόνον ό,τι μετριέται.

Προσωπικά, δεν το πίστεψα ποτέ και δεν με πειράζει αν, λόγω αυτής της ανορθόδοξης προσέγγισης, η επιστημοσύνη μου μπορεί να θεωρείται λιποβαρής από τους πιο αυστηρούς εκπροσώπους του κλάδου. Δεν είναι άλλωστε το μόνο υπαρξιακό δίλημμα που αντιμετωπίζει ένας κοινωνικός επιστήμονας που σέβεται τη δουλειά του.

Επανέρχομαι λοιπόν στο ερώτημα που έθεσα ήδη: Υπάρχει αντικειμενική ανάλυση στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και πού τραβάει κανείς τη γραμμή μεταξύ αυστηρής επιστημονικής ανάλυσης και των αξιών που πρεσβεύει; Διάλεξα να μην πάρω τον δικό μου δρόμο, ούτε και αυτός πολυσύχναστος. Πιστεύω ότι καθεμιά

και καθένας μας που ασχολείται με οικονομικά και κοινωνικά θέματα κουβαλάει μια αξιακή αποσκευή που είναι μάλλον αδύνατο να την αποχωριστεί, όσο και αν προσπαθεί, όσο και αν προσποιείται.

Αν είναι έτσι, τότε ας έχει τουλάχιστον την τιμιότητα να τη δηλώσει στο τελωνείο –το δικό μας τελωνείο είναι τα βιβλία και τα άρθρα που γράφουμε– σεβόμενος συνάμα, όσο είναι ανθρωπίνως δυνατό, επιχειρήματα και δεδομένα που ενδεχομένως αντικρούουν τη δική του θεωρία ή τις δικές του προκαταλήψεις. Αυτό προσπάθησα να κάνω στη δουλειά μου, σίγουρα όχι με απόλυτη επιτυχία.

Αρκετοί συνάδελφοι διαβήκαν και διαβαίνουν το Ρουβίκωνα περνώντας στην ενεργό πολιτική δράση. Δεν γίνονται πάντα οι καθηγητές πετυχημένοι πολιτικοί, ίσως γιατί απαιτούνται διαφορετικά προσόντα και δεξιότητες αντιστοίχως. Άλλωστε, η πολιτική έχει πλέον καταστεί επάγγελμα για τους πιο πολλούς, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Ομολογώ ότι αντιμετώπισα και εγώ αυτό το δίλημμα. Η προοπτική ενεργού συμμετοχής μου στα κοινά υπήρξε ένα πολύ σημαντικό κίνητρο της επιστροφής μου στην Ελλάδα.

Σίγουρα, δεν έμεινα αμέτοχος όλα αυτά τα χρόνια, γιατί πώς άλλωστε θα μπορούσα να ξεχάσω την αρνητική σημασία της λέξης «ιδιώτης» στα αρχαία ελληνικά από την οποία προέρχεται και η λέξη *idiot* στις διάφορες παραλλαγές της στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Αλλά δεν κατέβηκα στην πολιτική αρένα και δεν σκοπεύω να σας κουράσω εδώ με τους λόγους αυτής της απόφασης.

Συμμετέχοντας όμως ενεργά στον δημόσιο διάλογο, προσπάθησα πάντα να σέβομαι την ιδιότητά μου ως επιστήμονα ταγμένου στην αναζήτηση της αλήθειας – το ξέρω, είναι μεγάλη κουβέντα αυτή και συνήθως αποφεύγω τις μεγάλες κουβέντες. Στον δικό μας τον ενδοελληνικό διάλογο πήρα συχνά θέσεις σε θέματα που άγγιζαν ευαίσθητες χορδές και έτσι επιβεβαίωσα εξ ίδιας πείρας ότι η αλήθεια συνεπάγεται προσωπικό κόστος. Μερικοί δεν την αντέχουν και πολλούς δεν τους συμφέρει.

Αφιέρωσα το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής μου δουλειάς στη μελέτη ενός επαναστατικού πειράματος που διαρκεί ήδη περισσότερο από 70 χρόνια. Πρόκειται για τη δημιουργία μιας νέας οικονομικής και πολιτικής οντότητας στην Ευρώπη που καταργεί σύνορα αλλά όχι εθνικές ταυτότητες, που προτείνει





μια νέα μορφή συγκυριαρχίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, εκεί ακριβώς όπου πρωτοεμφανίστηκαν τα εθνικά κράτη και εφαρμόστηκε η αρχή της εθνικής κυριαρχίας. Μια μεγάλη ιστορική ανατροπή δηλαδή.

Ξεκίνησε ως ένα φιλόδοξο πολιτικό πείραμα με στόχο την εδραίωση της ειρήνης ανάμεσα σε χώρες που είχαν μια μακρά ιστορία πολέμων μεταξύ τους καθώς και την κακή συνήθεια να τους εξάγουν εκτός Ευρώπης. Στον αρχικό στόχο προστέθηκαν βαθμιαία και άλλοι. Σήμερα, η δημοκρατία και η ευημερία

στις ευρωπαϊκές χώρες συνδέονται άμεσα με την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Και εμείς εδώ στην Ελλάδα, χρειαζόμαστε μια ισχυρή και ενωμένη Ευρώπη περισσότερο από πολλές άλλες χώρες. Γιατί εμάς μας έλαχε μια δύσκολη γειτονιά, επίσης γιατί η Ευρώπη σημαίνει για μας εκσυγχρονισμό οικονομίας και θεσμών.

Προσπάθησα να μελετήσω διάφορες πτυχές του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος με κριτική διάθεση και χωρίς ωραιοποιήσεις. Ταυτόχρονα, συμμετείχα ενεργά στον ευρωπαϊκό δημόσιο διάλογο με συγκεκριμένες θέσεις και προτάσεις. Προσπάθησα με άλλα λόγια να συνδυάσω τους ρόλους του επιστήμονα και του ενεργού πολίτη. Και αν τα τελευταία χρόνια δίνω μεγαλύτερη προτεραιότητα στον ενεργό πολίτη, είναι γιατί πλέον το διακύβευμα είναι πολύ υψηλό.

Ασχολήθηκα σε βάθος με τα ευρωπαϊκά θέματα γιατί πίστεψα από την αρχή ότι μια ισχυρότερη και πιο ενωμένη Ευρώπη θα ήταν ο αποτελεσματικότερος τρόπος για να προστατεύσουμε κοινά συμφέροντα και αξίες, προτείνοντας ταυτόχρονα στον υπόλοιπο κόσμο ένα διαφορετικό μοντέλο, που θα βασίζεται στον διάλογο και τη συνεργασία.

Σήμερα το πιστεύω αυτό περισσότερο από ποτέ γιατί ζούμε σε μια μεταβατική εποχή έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, παλαιών και

νέων, σε μια εποχή μεγάλης αστάθειας όσο οι γεωπολιτικές τεκτονικές πλάκες μετακινούνται, αλλά και σε μια εποχή που η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει υπαρξιακή απειλή με τη μορφή της κλιματικής αλλαγής.

Η δύναμη πειθούς της ευρωπαϊκής Αφροδίτης δεν εξαρτάται μόνον από την ομορφιά της και την εγγενή αξία των επιχειρημάτων της. Εξαρτάται επίσης, καθοριστικά θα έλεγα, από τη δύναμη που μπορεί να εκπέμψει όταν χρειάζεται. Με άλλα λόγια, το ευρωπαϊκό μοντέλο πρέπει και αυτό να αλλάξει για να μη βρεθεί η Ευρώπη στο περιθώριο.

Για μένα, το ευρωπαϊκό ταξίδι υπήρξε μια βιωματική εμπειρία. Είδα και έμαθα πολλά, γνώρισα εξαιρετικά ενδιαφέροντες ανθρώπους. Έζησα από κοντά κρίσεις και περιπέτειες, έστω χωρίς Λαιστρυγόνες και Κύκλωπες. Και σας ομολογώ ότι δεν βιάζομαι να φτάσω στην όποια Ιθάκη. Άλλωστε, τύχη αγαθή, η Πηνελόπη, οι δύο Τηλέμαχοι και οι στενοί φίλοι είναι δίπλα μου στα όμορφα και τα δύσκολα αυτού του ταξιδιού. Και τους είμαι ευγνώμων.

Σας ευχαριστώ όλες και όλους για την προσοχή σας και για τη μεγάλη τιμή που μου κάνατε απόψε.



## ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΕΛΕΤΗΣ





















